БИБЛИОТЕКА НА Б. З. БАНКА

Година VIII. София, ноември 1936 год. Книга 9 (79)

ИЛЮСТРАЦИЯ ИЛИНДЕНЪ

Редакторъ: КИРИЛЪ ХРИСТОВЪ

Редакция и администрация: ул. „Пиротъ“, № 5, телеф. 2-19-32

Годишенъ абонаментъ за Царството — 120 лв., за Европа — 200 лв., за Америка — 2 долара. Отдѣленъ брой 15 лв

Списанието е одобрено отъ Министерството на Народн. Просвѣщение съ окржжно № 40,358 отъ 28 XI. 1933 г.

ILLUSTRATION „ILINDEN“ Rédaction et administration: rue „Pirot“, 5. — Sofia, Bulgarie

Какъ се дойде до Илинденското възстание

Спомени

Първото семе за революционна организация се посѣя отъ Смилевеца Дамянъ Груевъ въ Битоля.

Първитѣ пионери за разпространение на революционната идея, бѣха учителитѣ.

Огначало въ Битоля се образува единъ интименъ кржжокъ отъ нѣколко лица посветени въ революционното дѣло на чело съ Пере Тошевъ, Гьорче Петровъ, Анастасъ Лозанчевъ и Георги Пешковъ, търговецъ, родомъ отъ Прилепъ.

Пере Тошевъ и Гьорче Петровъ, тоже Прилепчани и двамата отъ видни семейства, другари още отъ ученическата скамейка въ Прилепъ и Солунъ, тѣсно свързани и еднакви по духъ се допълваха единъ другъ. Пере бѣ характерътъ, а Гьорче ра-

зумътъ; Пере, буйна и въ моменти избухлива натура, а Гьорче бѣше спирачката. Двамата бѣха си разпредѣлили ролитѣ: Пере съ своя твърдъ характеръ и съ влиянието си върху колегитѣ си действуваше между интелигентнитѣ граждани отъ търговското съсловие, а Гьорче съ своята съобщителность и демократично държане завладѣ еснафскитѣ срѣди.

Свещеноикономъ Тома Николовъ, първия дяконъ въ църквата „Св. Богородица" въ Битоля.

Ан. Лозанчевъ напусна учителството и стана фотографъ. Макаръ и сприхавъ по характеръ, съ своя моралъ и произхождайки отъ видно семейство, той се ползуваше съ довѣрие между еснафското съсловие. Пешковъ, доста пъргавъ и подвиженъ, действуваше между търговцитѣ главно дошли отъ Прилепъ.

Тоя кржжокъ отъ день на день почна да се шири, като пусна пипалца въ цѣлия градъ — отъ крайнитѣ български махали. По тоя начинъ се поставиха здрави основи на организацията въ Битоля. Посветенитѣ въ дѣлото хора се разпредѣлиха на групи отъ по 10 чоловѣка съ по единъ груповъ началникъ. Само началникътъ знаеше своитѣ подчинени, безъ тѣ да се познаватъ единъ другъ, — всички бѣха нумерирани и всѣки само своя №-ръ знаеше. Въ църквата „Св. Богородица", дето прислугата бѣше посветена въ дѣлото, се подвеждаха подъ клетва оглашенитѣ.

Селскитѣ учители създадоха революционни огнища въ селата. Гьорче Петровъ, като училищенъ инспекторъ въ Битолско, подготвяше почвата въ много прикрита форма. Въ по-главнитѣ села той назначаваше учители посветени въ дѣлото.

За да се подържа революционния духъ у посветенитѣ, даваше имъ се да четатъ революционна литература — вестници, брошури, донесени по каналъ отъ България, съ задължение да се предаватъ отъ лице на лице и пакъ да се връщатъ на груповия началникъ.

2. Всѣки внасяше членски вносъ, за да се чувствува че е членъ на организацията, — макаръ и 1 грошъ месечно.

3. Всѣки се стараеше да се снабди на свои срѣдства съ оржжие.

4. Никой нѣмаше право отъ любопитство да разпитва и узнае повече отъ онова, което му бѣ съобщено отъ груповия началникъ.

5. Най-голѣмъ секретъ да пази всѣки за това, което му е повѣрено и каквото узнае нѣщо да се говори по адресъ на организацията, веднага да го събщи на своя груповъ началникъ.

Всички посветени въ дѣлото, вече подъ знамето на организацията, се чувствуваха свободни отъ тур. власть. Въ тѣхъ се повдигна духа и самонадѣяността и изчезна предишното раболѣпие спрямо турцитѣ. Съ особено въодушевление се пѣеха революционни пѣсни по сватби и гощавки.

Лозанчевъ, като фотографъ, обиколи Кичевско, Охридско, Рѣсенско, Леринско, Прилепско, съ агитационна цель, безъ властьта да го подозре.

Въ тѣзи градове той създаде революционни огнища отъ учители и по-интелигентни граждани. Фотограф. му ателие бѣше свърталище за работницитѣ не само отъ Битоля а и отъ околиитѣ.

Дамянъ Груевъ като учитель, първо въ родното си село, често пжти идваше въ Битоля за срещи и размѣна на мисли съ Перета и Гьорчета. Презъ ваканцията, когато всички учители отъ селата и околиитѣ се събираха въ Битоля, Даме прекарваше въ Битоля при братята си дюлгери. Това време той използуваше за срещи съ учителитѣ.

Следъ организирането на еснафитѣ и крайнитѣ махали въ града оставаше идеята да пробие пжть всрѣдъ видни семейства отъ центъра на града, които се ползуваха съ влияние не само между правителственитѣ кржгова но и между консулското тѣло. Членове на тѣзи семейства бѣха представители въ виляетското управление, въ Идаре—меджлиси при валията, въ апелативния и въ окржжния сждъ. Отъ тукъ не можеше да се иска нѣкаква активна революционна дейность, а просто се използуваха въ нѣкои случаи, да донасятъ какво се говори и мисли въ правителственитѣ кржгове относно революционното движение и т. н.

Никой, обаче, отъ учителитѣ нѣмаше достжпъ до тѣзи български семейства, които се държеха като аристократи. Мише Велковъ, произхождащъ отъ видно семейство, младъ и начетенъ, съ почтеното си държание, имаше влияние не само въ тѣзи семейства, но бѣше на почить и се ползуваше съ добро име между еснафското съсловие. Затова той бѣше избиранъ за училищенъ настоятель и въ народополезни други комисии. Даме, Пере, Гьорче влѣзоха му подъ кожата и станаха близки негови не само другари и приятели, а и домашни хора и често пжти гостуваха у него като у дома си.

Чрезъ него организацията разположи виднитѣ семейства да станатъ нейни съчувственици, като се привлѣкоха и синоветѣ имъ.

Първиятъ периодъ на организацията бѣше периодъ на ентусиазъмъ, въодушевление и сплотеность между всички посветени въ дѣлото. Тоя периодъ може да се нарече медения периодъ, прекаранъ

съ задружни вечеринки и революционни пѣсни.

Даме отиде учитель въ Прилепъ, а отъ тамъ въ Солунъ въ печатницата на К. Самарджиевъ, за коректоръ. Гьорче Петровъ сѫщо биде премѣстенъ отъ Битоля за учитель въ Солун. гимназия. Пере остана въ Битоля.

Съ дохаждането но Сръбски консулъ въ Битоля яви се сръб. пропаганда, която съ подкупъ почна да вербува свои агенти. Въ лицето на сръб. пропаганда Пере виждаше най-голѣмия врагъ. Единъ търговецъ гъркоманъ на име х. Попе се поддаде на пропагандата и почна да агитира между селянитѣ да ставатъ сърби. Първата акция на организацията бѣше покушението върху х. Попета.

После дойдоха нови сили въ организацията. Хр. Чемковъ отъ Щипъ, като педагогъ бѣ назначенъ отъ Екзархията въ централното училище въ Битоля. Посветенъ и всецѣло предаденъ на революционното дѣло, съ своята пъргавина, подвижность и веселъ характеръ, той се промъкна между работническата срѣда — чирацитѣ и калфитѣ — и рѣдко имаше день, безъ да доведе 3-4 души за подвеждане подъ клетва въ църк. „Св. Богородица".

Въ 1896 г. се залови кираджията Доне съ бомбитѣ. Ефектътъ бѣше голѣмъ и се потресе цѣлия градъ. Българитѣ ликуваха, а другитѣ народности наведоха глави, като че ли слана ги попари. Всички се увѣриха тогава, че се готви нѣщо страшно: по това време името бомба, бѣше цѣло страшилище. Фантастични предположения имаше за една бомба, — ако експлодира, може да разруши цѣлъ кварталъ.

Бомбитѣ бѣха изпратени отъ Щипъ съ писмо до Перета. Опасявайки се да не би кираджията Доне да изкаже всичко, Пере изчезна отъ пансиона за нѣколко време и се укриваше изъ града. Чемковъ избѣга по каналъ за България. При следствието, въпрѣки жестокитѣ изтезания Доне се показа твърдъ българинъ и нищо не издаде. Узналъ това Пере излѣзе отъ скривалището и зае длъжностьта си.

Организацията вече стана страшилище за турцитѣ; предъ християнското население въ цѣлия вилаетъ авторитета ѝ се повдигна твърде много.

Тур. власть почна сериозно да следи всѣко движение въ българ. махали. Веселото настроение у революционнитѣ крѫжоци изчезна и се започна сериозна работа. Създадоха се пунктове въ градове и села. Започна въорѫжението. Всѣкой се снабдяваше съ каквото му попадне, пушка или револверъ и то на свои срѣдства. Образуваха се терористически групи отъ млади и опитни момци въ градоветѣ и селата и по тоя начинъ се тури начало на четническия институтъ, понеже всѣко лице отъ терористичнитѣ групи се укриваше и хващаше гората. Съ убийството на Шефкия въ с. Могила стресна се тур. население; тоя бабаитинъ, който тормозѣше християн. население въ битол. села, се смѣташе за герой и турцитѣ се гордѣеха съ него. Реномето на организацията се издигна, другитѣ народности рѫкоплѣщеха на организацията, а и честнитѣ турци казаха: „аферимъ, заслужаваше убийство!"

1897 г. бѣше златната епоха за Битоля. Следъ свършването на гръцко-турската война презъ м. май на петдесетница се издигна българския трикольоръ въ центъра на града. Тоя день бѣше Великденъ за българитѣ. Цѣлия градъ се извървѣ предъ търговското агенство да види българското знаме, а българитѣ не можеха да въздържатъ сълзитѣ си отъ радость. Знамето осветихме съ дѣдо Козма зараньта у зори по желанието на валията, за да не се вдига шумъ. Следъ църков. отпускъ отидохъ въ пансиона и съобщихъ на Перета, че осветихме знамето. Той скочи отъ радость. Минахме презъ агенството да се полюбуваме на знамето. Видѣхъ какъ Пере заплака отъ радость.

Въ края на сѫщата година, 1897, друга радость дойде за битолскитѣ българи. За Коледнитѣ праздници пристигна за Битолски митрополитъ Григорий, бившъ Охридски, а за Дебърски — дѣдо Козма. По-

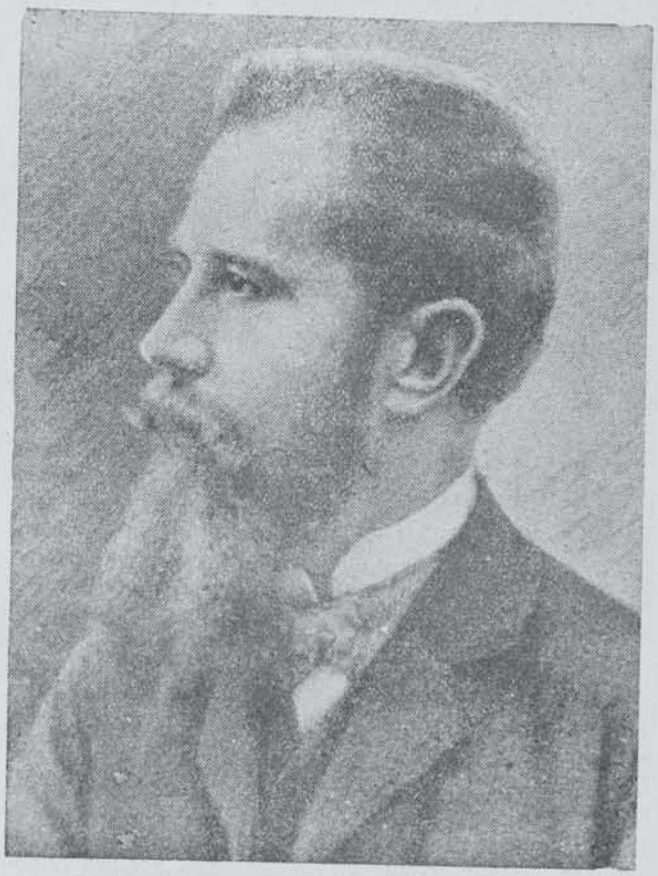

Даме Груевъ

срещнахме двамата владици. Ентусиазъмътъ на битолчани не може да се опише.

Отъ тѣзи две важни събития националниятъ духъ на Битоля още повече се възпламени.

Въ 1889 година Екзархията премѣсти Перета въ Солун. гимназия, а Даме напусна печатницата на Самарджиева и се настани на мѣстожителство въ Битоля, безъ никаква длъжность.

Съ своя тактъ и ловкость Даме още повече тикна организацията напредъ, като приближи около себе си основнитѣ учители: Георги п. Христовъ, Павелъ Христовъ, Недѣлко Дамяновъ, Евгений Симеоновъ и др., които впрегна на работа.

Презъ 1899 г. м. априлъ напуснахъ Битоля и заминахъ въ Кичево за архиер. намѣстникъ.

Началото на 1899/900 уч. година Даме се назначи въ Битолската гимназия. Сѫщата година дойдоха учителитѣ Михаилъ Гирджиковъ, подъ името Григоръ Лукановъ, Василъ Паяковъ и Петъръ Мартулковъ.

Заедно съ Дамета тѣ насадиха революционния духъ въ горнитѣ класове на гимназията. Тогава, до колкото помня, подъ редакцията на Василъ Пасховъ почна да се издава революционенъ листъ. Гирджиковъ, буйна глава, съ своето демократично

държане се вмъкна въ еснафскитѣ срѣди и завладѣ хората съ хубавото свирене на китара и съ пѣнието си.

Нуждитѣ отъ парични срѣдства отъ день на день ставаха по-голѣми, и организацията пристжпи къмъ налагане налози на несъстоятелнитѣ граждани. Създаде се пакостната афера съ убийството на Попъ-Ставре, за дето отказалъ да внесе сумата 25 лири. По тоя поводъ арестуваха по-виднитѣ работници. Даме биде осжденъ на десеть годишенъ тъмниченъ затворъ. Едновременно се създаде Кичевската афера съ убийството на дебърскитѣ бегове въ мѣстностьта „Лопушникъ“ отъ четата на Дуко Талевъ отъ с. Юдово, Кичевско. Арестуваха менъ наедно съ гл. учитель Ив. Нелчиновъ, Славейко Арсовъ, иеродяконъ Иосифъ, Лука Джеровъ, и нѣколко учители съ 10 души селяни.

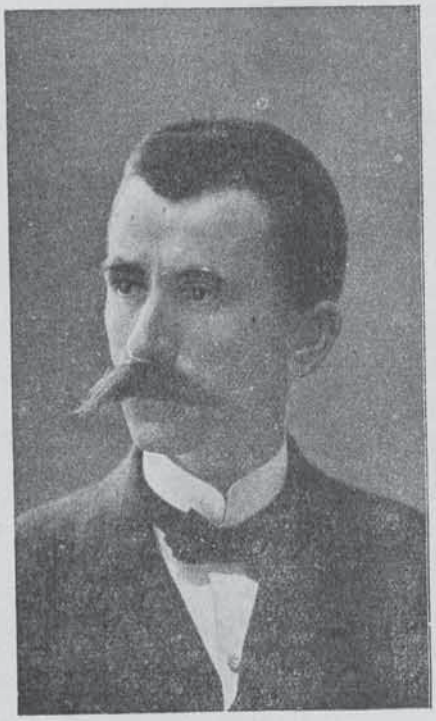

Анастасъ Лозанчевъ

Съ арестуването на Дамета замѣсти го Ан. Лозанчевъ. Даме бѣше си извоювалъ хубаво положение между затворницитѣ и управлението на затвора. Турцитѣ го наричаха принцъ на българитѣ. Даме даваше отъ затвора нѣкои нареждания до околиитѣ, та се появи конфликтъ между Лозанчева и него, поради което Гоце Дѣлчевъ дойде въ затвора, срещна се съ Дамета и уреди конфликта.

Затвора въ Битоля се изпълни, и четничеството се засили. Организацията сви гнѣздо и въ затвора и организира и ония затворници, които бѣха арестувани за частни престжпления. Хора търсени отъ властьта, вмѣсто да се предадатъ, се укриваха и ставаха нелегални. Марко Леринski съ четата бѣше единъ видъ школа за войводи и четници. При него стажува и Славейко Арсовъ отпосле, Ресенски войвода.

Ученицитѣ отъ Битол. гимназия, опоени отъ революционния духъ, взеха най-живо участие въ революционното движение. Много ученици свършили гимназията, заминаха съ четитѣ като секретари на неграмотнитѣ или полу-грамотни войводи.

Дамета изпратиха на заточение като опасна личность съ своето влияние въ затвора и външъ отъ него и Лозанчевъ здраво пое ржководството на организацията.

Въ 1902 год. се разви особена трескава дейность: мжже, жени и деца бѣха впрегнати въ работа. Едни пренасяха оржжие, други — кореспонденция, трети разни материали за четитѣ.

Колкото повече турската власть преследваше революционеритѣ, толкова повече се увеличаваха четитѣ, които масово организираха селското население. Още по-страшна организацията стана при обсада и сражение съ нѣкоя чета: никой живъ не се предаваше — ако не имъ се удаваше да се промъкнатъ отъ обсадата, сами четницитѣ се разстрелваха. Такъвъ бѣ случая съ Методий Патчевъ въ Кадино село, Прилепско, съ Чемковъ и Гавазовъ въ Прилепъ, съ Дуле Узуновъ въ с. Цѣръ. По-късно организацията усвои друга тактика: на обсадена чета отъ войската, се притичаха на помощь други чети отъ съседната околия наедно съ селската милиция, както бѣше случая съ Иорд. Пиперката въ с. Брѣзово и съ Деяна въ с. Сърбино, които бѣха обсадени. Чети съ селска милиция ги спаси, като удариха въ гърбъ войската.

Числото на четницитѣ почна да се увеличава и съ нахлуването на чети отъ България.

Четата на Тома Давидовъ произведе ефектъ въ цѣло Битолско.

Поради една друга афера въ Кичевско арестуваха около 10—15 души. Прокурорътъ въ Битоля потърси и менъ, и азъ избѣгахъ отъ Дебъръ и отидохъ въ Битоля, кждето се укривахъ около 3 седмици, до като заминахъ при четата на Давидовъ.

Битоля бѣше пламналъ отъ революционенъ духъ — трескава денонощна дейность се развиваше. Смѣло може да се каже, че Битоля приличаше на столица на нѣкоя държава, която се намира при мобилизация, въ надвечерието на война. Всички се считаха свободни подъ революционното знаме на организацията. Налози се събираха отъ всички граждани безъ разлика на народность, даже и отъ нѣкои турци бегове. Всички внасяха опредѣленитѣ суми безъ никакво съпротивление, а даже и съ охота. Никой не зачиташе турската власть пъкъ и тя самата бѣше се омотала, та не знаеше кого да залови и кого да остави. Ени-махала и Баиръ-махала въ Битоля гъмжеха отъ нелегални хора. Църкв. „Св. Недѣля“, външъ отъ града, служеше за вещеви, за оржжеенъ складъ на организацията и за преходна станция за четитѣ.

Г. Пешковъ

Давидовъ съ четата си бѣше обиколилъ Костурско, Леринско, Прѣспанско и Рѣсенско. Въ с. Смилево и азъ се причислихъ къмъ него. Обиколихме Демиръ-хисарско, Кичевско и Охридско и навсѣкжде се проповѣдваше на населението да бжде готово за скорошното възстание, което селянитѣ очакваха като Великденъ. Имаше нареждане чрезъ

домашнитѣ всички мѫже, които бѣха на печалба, да се завърнатъ по домоветѣ си. Трескава дейность се развиваше въ всички райони по въоръжението.

Съ убийството на Давидовъ голѣмъ ударъ се нанесе на организацията, но духътъ не отпадна. По-напредъ деньтъ бѣше на турцитѣ, а нощьта на комититѣ, а въ надвечерието на възстанието и деньтъ стана за комититѣ, защото четитѣ по планинскитѣ мѣста почнаха и дене да се движатъ, а турцитѣ се криеха по миши дупки.

По такъвъ начинъ се дойде до Смилевския конгресъ, който реши да се дигне възстанието на Илиндень.

с. Смилево по своето географическо мѣстоположение, приютено въ недрата на Бигла планина, съ чисто българско будно население, безъ никакъвъ другъ примѣсъ, следъ Битоля, бѣше главенъ пунктъ на организацията. Четитѣ отъ всички райони се прибираха въ Смилево на почивка. Болни четници или ранени все тукъ се лѣкуваха. Въ това село предателство не стана. Самитѣ селяни по потекло мияци, като строители на Битоля имаха връзки съ правител. кржгове, съ паши и бегове. Мияцитѣ по природа сѫ много хитри и майсторски лавираха предъ турцитѣ, безъ да бѫдатъ подозрени въ комитлъкъ. Това е племенна черта на мияцитѣ. Сѫщото правѣха мияцитѣ отъ реканскитѣ села въ Дебърско предъ дебърскитѣ бегове. Съ своето сладкодумство, тѣ омайваха беговетѣ.

Ржководительтъ на Смилево Георги Чурановъ, баща на Козма Георгиевъ, първенецъ по това време въ селото, тактиченъ и съобразителенъ, съ влияние въ Битоля между правителственитѣ хора и по-виднитѣ турци, майсторски лавираше и никой не допусна, че той е замесенъ въ революционното дѣло. Смилево не оставаше безъ чети и бѣше складъ на оржжие, съестни припаси и други материали, но не помня да се е открило нѣщо до възстанието въ това село, нито пъкъ щателенъ обискъ да се е извършилъ отъ властьта. Това се дължеше не само на здравата организация, но и на ловкостьта на ржководителя. Често пѫти войскови части по съмнение или по донесение идваха, но тѣ винаги се отбиваха при първенеца Георгия за справка. Съ своя любезенъ приемъ и съ меденитѣ си уста той омайваше началницитѣ на войската, и потеритѣ се връщаха съ убеждението, че Смилево е чисто.

Ето защо това село се избра за конгреса и за мѣсто на главната квартира отъ щаба по ржководенето на възстанието.

Битоля — административенъ военененъ и търговски центъръ въ западна Македония — стана центъръ на революционната организация въ тоя край, отъ кѫдето избухна Илинденското възстание.

Въ Битоля бѣше електрическата машина, която се въртѣше и пускаше токъ въ всички околии, до когато се дойде до Илинденската епопея.

Икономъ Тома Николовъ